

М.А. Медведєва
**МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ
ФОНЕМАТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В
УЧНІВ
2-4 КЛАСІВ ШКІЛ ДЛЯ ДІТЕЙ З
ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ
МОВЛЕННЯ
(ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ
ПІДХІД)**

Писемне мовлення – це вторинна, більш пізня за часом виникнення форма мовленнєвої діяльності, що формується тільки в умовах цілеспрямованого навчання грамоти і потім удосконалюється. Структуру навчання необхідно розглядати у взаємодії її компонентів (знакові та технічні засоби навчання) та механізмів. У результаті рефлексорного повторення утворюється динамічний стереотип слова у єдності акустичних, оптичних і кінетичних подразнень [1; 2].

Фізіологією (психофізіологією) сутність писемного мовлення розглядається з огляду на реалізацію процесу породження продуктивних мовленнєвих сигналів та їх забезпечуваності вищими психічними функціями. Загальноприйнятою вважається погляд, що функціональна система, яка відповідає за нормальний процес писемного мовлення, включає різні ділянки кори лівої півкулі мозку й різні аналізаторні системи (оптичну, моторну, акустичну тощо), кожна з яких забезпечує успішне протікання лише одного із ланцюжків у структурі даного процесу [3; 4]. У зв'язку з цим виникають асоціації моторних, зорових, артикуляційних і слухових образів букв.

Таким чином, успішність формування готовності до оволодіння навичками писемного мовлення залежить від збереженого і повноцінного функціонування всіх відділів (центрального, периферичного) та провідних шляхів аналізаторних систем, що складають психофізіологічну основу даного виду діяльності.

У процесі нашого дослідження, спрямованого на вивчення писемної діяльності учнів з тяжкими порушення мовлення (ТПМ), ми зіткнулися з тим, що більшість діагностичних методик припускає детальне вивчення або мовної діяльності (лінгвістичні методики) або психічних процесів (психологічні методики). Результати, отримані у процесі традиційних методик обстеження, не є достатньо змістовими й інформативними.

Спираючись на теоретичні положення про структуру писемної діяльності і практичні дані, отримані нами в результаті проведення першого етапу констатувального експерименту, ми розробили систему завдань, спрямованих на вивчення писемної продукції учнів 2-4-х класів шкіл для дітей з ТПМ. Зміст і структура даної методики підпорядковані меті та задачам другого етапу констатувального експерименту.

Мета: виявити порушені компоненти психофізіологічної структури процесу письма, які призводять до появи певних типів помилок у писемній продукції учнів з тяжкими порушеннями мовлення.

Задачі:

• вивчення усного мовлення учнів (звуковимовної сторони);

- дослідження процесу сприймання (фонематичне та зорове);

- дослідження стану уявлень (фонематичне та зорове);

- вивчення аналітичних та синтетичних процесів;

- дослідження процесу пам'яті (слухова, зорова, моторно-слухова);

- дослідження процесу уваги (слухова, зорова);

- дослідження процесу контролю (слуховий, зоровий).

У даній статті ми пропонуємо методику дослідження процесів фонематичного сприймання та уявлень, від сформованості яких залежить успішність оволодіння учнями писемним мовленням. Слухова сфера є провідною, – завдяки ранньому розвитку слуху малюк вчиться розрізняти різноманітні фонетичні елементи. Крім того, результати дослідження першого етапу констатувального експерименту свідчать про низький рівень сформованості слухових операцій та функцій (близько 50% помилок допущені при написанні слухового диктанту).

Фонематичне сприймання

Процес сприймання являє собою багаторівневу систему і включає у себе такі рівні, як сенсорний, перцептивний та смисловий [6; 8]. Функціонування кожного наступного опирається на результати аналізу попереднього рівня. Лінгвістичні одиниці вичленовуються дитиною з мовлення довколишніх у процесі сприймання. На сенсорному рівні сприйняття стає можливим розрізнення звуків за їх фізичними, акустичними ознаками і повторення звуків на імітаційному рівні [8].

У процесі нарощування лінгвістичного досвіду слуховий аналізатор здійснює узагальнення різноманітних варіантів однієї й тієї ж фонемі. Результатом цієї діяльності є формування константності слухового сприймання [6], тобто сприймання ознак фонем, які є незмінними для всіх варіантів її звучання. Формується фонематичне розпізнавання фонем – перцептивний (фонемний) рівень сприймання. Це призводить до формування фонематичних образів – складів.

Далі відбувається формування фонематичних образів слів, їх упізнання в мові дорослого і співвідношення з предметами та явищами реального світу (смисловий рівень сприймання). На основі цієї діяльності дитина практичним чином оволодіває смислорозрізнявальною функцією фонем, що проявляється в умінні фіксувати порушення семантичної і морфологічної тотожності при зміні константних ознак фонем [6].

При вивченні процесу сприймання мовлення враховуються основні закони фонетичної системи рідної мови: вимовні особливості фонем, принцип їхнього позиційного чергування у слові, принцип акцентної організації мовлення.

Завдання 1. Відтворення ритмічної структури за звуковим зразком.

Мета: дослідження аналітико-синтетичних процесів, що беруть участь у сприйманні слухових подразнень та їх відтворенні.

Матеріалом для завдання служать удари, стуки експериментатора різної сили,

довжини, з паузами різної тривалості.

Завдання 2. Дослідження слухового сприймання слів-квазіомонімів.

Мета: вивчення слуховимовної диференціації фонем і смислорозрізнавальної здібності учнів.

Матеріал:

– предметні картинки: *нитка-литка, ланок-ранок, світ-цвіт, ріпка-ліпка, лак-рак, шапка-жабка, рожки-ложки, коса-роса, грип-гриб, казка-маска, Марина-малина, сито-жито, ніс-ліс, чайка-гайка, мир-сир, чай-гай, мити-лити, ніч-піч, коса-роса, жити-шити, гілка-бджілка, син-тин, дірка-зірка, Галина-калина;*

– сюжетні картинки: / *Козою косять, козу пасуть;/ Косою косять, козу пасуть. / Марина їсть малину. Малина їсть Марину; / Бджілка сіла на гілку. Гілка сіла на бджілку; Галина поливає калину. / Калина поливає Галину.*

Завдання 3. Дослідження слухового сприймання ізольованих звуків.

Мета: вивчення сформованості умінь розрізняти звуки за акустичною характеристикою, що лежить в основі перцептивного рівня сприймання.

Матеріал: ряди звуків, далеких та близьких за звучанням.

Завдання 4. Слухове сприймання заданого звуку у ряді складів, слів.

Мета: визначити характер взаємодії слухового і зорового аналізаторів з поступовим ускладненням структури відповідного завдання:

а) розрізнення звуків на основі слухового сприйняття;

б) розрізнення звуків на основі слухового сприйняття, активізація

правильного графічного образу, співвіднесення і вибір відповідної фонемографеми із запропонованих варіантів (зовнішній образ-помічник);

в) розрізнення звуків на слух, вибір відповідної фонемографеми у внутрішньому плані й перетворення її на кінему.

Матеріал: складові та словесні ряди.

Завдання 5. Розрізнювання звуків на основі слухового сприймання:

а) еталонного мовлення експериментатора;

б) власного мовлення.

Мета: виявити характер взаємодії акустичного і мовнорухового аналізаторів. Визначити здатність розрізняти звуки, при сприйманні власного мовлення і мовлення експериментатора.

Матеріал: предметні картинки.

Завдання 6. Дослідження особливостей взаємодії аналізаторів у написанні тексту під диктовку.

Мета: вивчити особливості взаємодії аналізаторів, визначити, які аналізатори переважають у написанні слухових диктантів.

Матеріал: текстовий диктант.

Завдання 7. Особливості взаємодії аналізаторів у процесі письма асемантичних складів.

Мета: вивчити особливості взаємодії аналізаторів (слухового, мовнорухового, зорового, моторного).

Матеріал: асемантичні склади, підібрані згідно з нормами сполучення звуків у мовленні але, які не є частиною слова (напр., *крись, драк, здон, дак, клач*).

Фонематичні уявлення

На основі сприймання звуків мовлення в малюка ще в дитячому віці починають формуватися слухові

образи-уявлення. Правильно сформовані слухові уявлення стають регулятором для вироблення звуків у власній вимові дитини. Слухові уявлення – це образ фонем, які зберігаються й утворюються у свідомості але не вимагають участі слухового сприймання, хоча формуються на його основі.

Однак, А.Н.Гвоздев, вивчаючи закономірності розвитку мовлення дитини, відмічає, що процес засвоєння звукової сторони мови здійснюється за участю слухової та моторної сфер. Тому, з іншого боку, певна роль у формуванні уявлень (моторних) належить кінестетичним імпульсам мовного апарату. Л.А.Чистович вказує на те, що не фонема є первинним результатом розпізнання мови, а елементи, менші за звук, артикуляційно-акустичні ознаки звукового сигналу – «кинакеми» [8], що зберігаються і обробляються у оперативній пам'яті людини.

На тісний зв'язок і взаємозалежність слухових відчуттів з мовними кінестезіями вказував І.М. Сеченов [5]. Він відмічав, що зовнішні прояви мозкової діяльності зводяться до м'язового руху, важливість яких полягає не стільки у власних мовнорухах, скільки в їх асоціаціях зі слуховими відчуттями від власних звуків. І.П.Павлов розглядає сигнали, що йдуть від мовнорухового аналізатора, у ролі основного компонента другої сигнальної системи. Кінестетичні подразнення, що йдуть у кору від мовних органів, є вторинними сигналами, «сигнали сигналів» [4].

Для визначення стану сформованості слухових і рухових уявлень в учнів молодших класів шкіл для дітей з ТПМ, а також для

виявлення особливостей впливу цих процесів на писемну діяльність ми розробили наступну серію завдань.

Завдання 1. Дослідження слухових уявлень на основі викривленого мовлення.

Мета: виявити здатність розрізняти викривлене мовлення, подібно до власних мовних порушень, на основі власних уявлень у звуковому мовленні.

Матеріал: перекручені слова (мова експериментатора), магнітофонний запис мовлення учня (вірш). Слова: *сапка – шапка, жук – зук, лампа – [w]ампа, ічка – річка, чашка – тяшка, булка – буйка.*

Завдання 2. Вивчення сформованості слухового образу слова.

Мета: вивчення сформованості слухових уявлень на основі порівняння правильного еталона (уявлення) з неправильною вимовою.

Матеріал: словесні ряди: *ложки, мошки, рожки*

рак, лак, бак, мак

каска, кашка, казка

Завдання 3. Вивчення уявлень учня на основі порівняння власного образу зі сприйняттям викривленого слова.

Мета: визначити сформованість правильних слухових образів.

Матеріал: предметні картинки, викривлені слова (напр., *сапка, кохта*).

Завдання 4. Розрізнювання звуків на основі власних уявлень.

Мета: виявити вміння розрізняти звуки знаків, вимову або написання яких порушено.

Матеріал: два конверти, предметні картинки.

Завдання 5. Розрізнювання звукового змісту і відтворення графічного запису слова на основі власних уявлень.

Мета: виявити вміння учнів відтворювати на письмі фонемний склад слів на основі уявлень.

Матеріал: предметні картинки, дібрані з урахуванням заміни звуків.

Висновки. 1. Писемне мовлення є видом діяльності, що складається з набору послідовних операцій і психічних функцій, які забезпечують цей процес. Таким чином, успішність оволодіння писемною діяльністю залежить від сформованості цих операцій і функцій у продуцента, тобто від його операціональної і функціональної готовності.

2. Результати виконання завдань допоможуть визначити рівень розвитку основних механізмів, операцій і функцій, що забезпечують процес оволодіння письмом.

3. У даній статті запропоновано методику вивчення фонематичних процесів (сприймання і уявлення), у чому й полягає практичне значення цього дослідження. Однак, успішне оволодіння писемною діяльністю залежить ще і від сформованості зорових та слухових операцій і функцій, над методикою вивчення яких ми зараз працюємо.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ананьев Б.Г.* Анализ трудностей в процессе овладения детьми чтением и письмом //Известия АПН РСФСР. – 1955. – Вып. 70. – С. 104-148.

2. *Выготский Л.С.* Избранные психологические исследования. – М., 1956.

3. *Жинкин Н.И.* Развитие письменной речи учащихся III-VII

классов. Язык. Речь. Творчество. – М.: Лабиринт, 1998.

4. *Павлов И.П.* Физиология высшей нервной деятельности. /Избр. произведения.– М.: Политиздат, 1951.

5. *Сеченов И.М.* Рефлексы головного мозга. / Избр. философские и психологические произведения. М.: Политиздат, 1947.

6. *Соботович Е.Ф., Соботович И.Э.* Формирование перцептивного и смыслового уровня восприятия речи (слов) в процессе онтогенеза // Интеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин. – К., 1994.

8. *Чистович Л.А.* Речь. Артикуляция и восприятие. – М., 1965. – 241 с.

Подано до редакції 10.06.08

РЕЗЮМЕ

В статье теоретически обоснована проблема изучения процессов фонематического восприятия и представлений, участвующих в формировании письменной деятельности учащихся начальных классов школ для детей с тяжелыми нарушениями речи.

SUMMARY

The article theoretically substantiates the problem of studying the process of phonemic perception and ideas taking part in development of writing speech of pupils with defects of speech.